

БЕЛАРУСКІЯ ЗЕМЛІ НА КАРТАХ КАНЦА XVIII — ПАЧАТКУ XX ст.

Разглядаюцца геаграфічныя, паштовыя і ваенна-тапаграфічныя карты і атласы канца XVIII — пачатку XX ст. як гістарычныя крыніцы. Раскрываюцца этапы тапаграфічнага і геадэзічнага вывучэння Беларусі ў мэтах ваеннага ведамства. Паказаны працэс стварэння картаграфічнай прадукцыі рознага прызначэння, выяўлены асаблівасці вытворчасці атласаў і карт у розныя гістарычныя перыяды. Адзначаецца, што картаграфічная прадукцыя з'яўляецца важнай і самастойнай крыніцай па гісторыі Беларусі.

The article considers the geographic, postal and military topographic maps and atlases late XVIII — early XX century as historical sources. Disclosed stages topographic and geodetic study of Belarus in order to military and civilian agencies. The process of creation of cartographic products for various purposes, the peculiarities of manufacturing atlases and maps in different historical periods. It is noted that cartography is an important and independent source on the history of Belarus.

Ключавыя словы: тапаграфічнае вывучэнне; картаграфічнае забеспячэнне; тапаграфічная здымка; трыангуляцыя; праекцыя; план; ваенна-тапаграфічная карта; атлас.

Keywords: topographic survey; mapping software; surveying; triangulation; the projection of the plan; the military-topographical map; atlas.

Пры правядзенні даследаванняў па гісторыі Беларусі канца XVIII — пачатку XX ст. важна абавірацца не толькі на традыцыйныя пісьмовыя крыніцы, але і на картаграфічныя. Аднак гэты від крыніц доўгі час выкарыстоўваўся гісторыкамі толькі ў якасці ілюстрацыйнага матэрыялу. Між тым геаграфічныя, паштовыя, ваенна-тапаграфічныя карты, аб якіх пойдзе размова ў артыкуле, маюць і вялікае самастойнае значэнне.

Геаграфічныя і паштовыя атласы. У другой палове XVIII ст. падрыхтоўкай тапаграфічнай прадукцыі ў Расійскай імперыі займаўся Геаграфічны дэпартамент Акадэміі навук. Для вывучэння новадалучаных зямель у 1770-я гг. на тэрыторыю Беларусі былі накіраваны акадэмічныя экспедыцыі І. І. Ляпёхіна і Я. Ф. Шмідта. Па выніках іх працы былі складзены геаграфічныя і генеральныя карты («Генеральная географическая

Лукашэвіч Андрэй Міхайлавіч — дацэнт кафедры гісторыі Беларусі новага і найноўшага часу Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

карта Псковской и Могилевской губерний с делением на провинции» (1773), «Генеральная карта Могилевской губернии с делением на 4 провинции» (1776), «Географическая карта Могилевской губернии с провинциями» (1777) і інш.) [9, с. 144, 145].

У 1786 г. Геаграфічны дэпартамент Акадэміі навук выдаў падрыхтаваную І. Трускотам, Ф. І. Шубертам і Я. Ф. Шмідтам «Новую карту Российской империи, разделенную на наместничества» [10], на якой былі адлюстраваны і беларускія землі. Межы новых адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак былі выдзелены каляровымі фарбамі, а ў левым ніжнім вугле выгравіраваны гербы ўсіх намесніцтваў.

Адначасова ў Расійскай імперыі праводзіліся працы па «Генеральным межаванні», якія пачаліся яшчэ ў 1760-я гг. Яны ўяўлялі сабой суцэльнае апісанне і падрабязнае картаграфаванне землеўладанняў (дач) у межах тагачасных губерняў (намесніцтваў) і правінцый (затым — паветаў). На беларускіх землях генеральнае межаванне было праведзена толькі ва ўсходняй частцы (Полацкае і Магілёўскае намесніцтвы). Планы межавання з'яўляюцца нетапаграфічнымі (без указання шыраты і даўгаты), маляванымі ад рукі картамі паветаў. Яны складаліся ў маштабе 2 вярсты ў цалі (1 : 840 000), у асобных выпадках — 1 вярста ў цалі (1 : 420 000). Межавыя матэрыялы надзвычай падрабязныя, яны выкананы некалькімі фарбамі (напрыклад, 1-я частка «Генеральнага плана Копыскага павета») і таму з'яўляюцца вельмі каштоўнай гістарычнай крыніцай [1]. Тапаграфічныя даныя межавання ў далейшым неаднаразова выкарыстоўваліся пры складанні губернскіх і павятовых карт, планаў населеных пунктаў.

Пэўную гістарычную цікавасць уяўляе «Карта путешествия Ее Императорского Величества в белорусские наместничества в 1780 году» [8]. Яна была створана ў маштабе 20 вёрст у англійскай цалі (прыкладна 1 : 800 000) і размешчана ў якасці дадатку да кнігі «Топографические примечания на знатнейшие места путешествия Ея Императорского Величества в Белорусския наместничества 1780» (СПб., 1780) [17].

У канцы XVIII — пачатку XX ст. для масавага карыстання сталі выдавацца разнастайныя атласы, якія складаліся з аглядальных ці семітапаграфічных (сярэднемаштабных) карт.

У 1792 г. у тыпаграфіі Сыціна пры Горным вучылішчы быў выдадзены «Российской атлас из сорока четырех карт состоящий и на сорок два наместничества Империю разделяющий» [12]. Атлас падрыхтаваны пад кіраўніцтвам А. М. Вільбрэхта (1756—1823), які працаваў над ім з 1785 г.

Выданне ўбачыла свет у 1792 г., хаця шэраг карт у ім датаваны 1786 г. Над атласам працавалі высокапрафесійныя гравёры і мастакі, якія ўпрыгожылі яго дэкаратыўнымі картушамі (гравёр Г. Т. Хартытонаў). Яны мелі алегарычны сэнс: адлюстроўвалі асноўныя заняткі насельніцтва тэрыторый ці агульнапалітычныя ідэі. Атлас складаўся з агульнай карты Расійскай імперыі і карт асобных намесніцтваў. Беларускія землі прадстаўлены ў выданні картамі Полацкага і Магілёўскага намесніцтваў.

У 1793 г. у тыпаграфіі Сыціна быў выдадзены «Атлас Российской империи, Состоящий из 46 карт, Изданный во граде Святого Петра 1792 года» (дата выдання не адпавядае сапраўднасці) [2]. Атлас быў перавыданнем «Российского атласа из сорока четырех карт...», з дадаткам карты № 23 (46 — «Карта новоприобретенных от Польши Россией областей в 1793 г.»). Існуюць два варыянты гэтай карты. У першым варыянце частка карты выдзелена пункцірам і выгравіраваны згаданы надпіс. У другім варыянце пункцір і надпіс адсутнічаюць, а замест назвы горада «Изяслав» выгравіравана назва «Зяслав». Тытульны ліст атласа таксама існуе ў двух варыянтах. Нумарацыя карт у выданні пачынаецца з № 2, таму іх фактычна 45, а не 46, як згадана ў назве (аглядальная карта імперыі, карты 43 намесніцтваў і карта далучаных тэрыторый).

У 1796 г. у тыпаграфіі Сыціна ўбачыў свет «Атлас Российской империи, Состоящий из 52 карт, Изданный во граде С. Петра в лето 1796 г., царствования Екатерины II XXXV-е» [3]. Ён быў надрукаваны з тых самых дошак, што і атлас 1793 г., але некаторыя карты былі падгравіраваны ці заменены іншымі. Так, замест «Карты новоприобретенных от Польши Россией областями в 1793 г.» з'явіліся 8 новых карт: Курляндскай губерні, Віленскага, Слонімскага, Мінскага, Валынскага, Падольскага, Брацлаўскага і Вазнясенскага намесніцтваў. Тытульны ліст атласа надрукаваны з той жа дошкі, што і атлас 1792 г., але моцна перагравіраваны: з левага боку з'явіўся від Маскоўскага Крамля, справа — від на Петрапаўлаўскую крэпасць.

З 1797 г. функцыі стварэння картаграфічнай прадукцыі перайшлі ад Геаграфічнага дэпартаменту Акадэміі навук да Уласнага яго імператарскай вялікасці (я.і.в.) Дэпо карт і Дэпо Світы я.і.в. па кватэрмайстарскай частцы (утворана ў лістападзе 1796 г.). У 1812 г. гэтыя архівы былі аб'яднаны ў Ваенна-тапаграфічнае дэпо [9, с. 215—222].

Адміністрацыйна-тэрытарыяльная змены, якія адбыліся ў часы праўлення імператара Паўла I, знайшлі адлюстраванне ў выданні 1800 г. «Российской атлас из сорока трех карт состоящий и на сорок одну губернию

Имперію раздзяляючай» [13], якое лічыцца адным з лепшых узораў расійскай картаграфіі XVIII—XIX стст. Ён, як і папярэднія атласы, быў падрыхтаваны пад кіраўніцтвам А. М. Вільбрэхта. Друкаваўся атлас у адзін чорны колер, а межы паведаў расфарбоўваліся ўручную. Выданне было ўпрыгожана гербамі ўсіх губерняў. Беларускія землі адлюстраваны на аркушах № 7 (Беларуская губерня), № 17 (Літоўская губерня) і № 19 (Мінская губерня).

Адной з найбольш цікавых картаграфічных прац пачатку XIX ст. стаў «Карманной почтовой Атлас всей Российской Империи, разделенной на Губернии, с показанием главных почтовых дорог» (1808) [7]. Ён быў падрыхтаваны ва Уласным я.і.в. Дэпо карт і складаецца з карт 54 губерняў і абласцей Расійскай імперыі. Яны размешчаны на 35 аркушах размерам 20×13 см. Беларускія землі адлюстраваны на старонках № 6 (Віцебская губерня разам з Пскоўскай і Курляндскай), № 17 (Віленская), № 18 (Мінская), № 19 (Гродзенская губерня разам з Валынскай, Беластоцкая вобласць), № 21 (Магілёўская губерня разам з Чарнігаўскай).

Значнае месца ў гістарычнай картаграфіі заняў «Географический атлас Российской Империи, царства Польского и Великого Княжества Финляндского, расположенный по губерниям на двух языках с означением городов, местечек, сел, деревень и всех примечательных мест, почтовых и больших проезжих дорог, станций и расстояний между оными, и прочими селениями в верстах и милях на 70 аркушах с Генеральною картою и таблицею расстояния верст по почтовым дорогам между знатнейшими городами» [5]. Ён быў падрыхтаваны палкоўнікам В. П. Пядышавым (1768—1835) і выдадзены Ваенна-тапаграфічным дэпо ў 1820—1827 гг. (у 1834 г. — перавыдадзены). Гэта была адна з лепшых картаграфічных прац свайго часу. Аўтары выправілі шматлікія недахопы, характэрныя для карт першых двух дзесяцігоддзяў XIX ст. Карты атласа гравіраваліся па грунце, словы — па сухой медзі. «Генеральныя карты» беларускіх зямель змешчаны ў атласе на старонках № 4 (Гродзенская губерня і Беластоцкая вобласць), № 5 (Віленская губерня), № 11 (Віцебская губерня), № 12 (Мінская губерня), № 13 (Магілёўская губерня). Назвы на карце пададзены на рускай і французскай мовах.

Шэраг новых картаграфічных выданняў з'явіўся ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Шырокую вядомасць набыў «Подробный атлас Российской Империи с планами главных городов», які быў выдадзены ў С.-Пецярбургу ў 1876 г. [11]. Падрыхтоўкай атласа займаўся расійскі картограф генерал А. А. Ілін (1834—1889). Атлас налічваў 70 карт з пла-

намі губернскіх цэнтраў, у тым ліку карты беларускіх губерняў (маштаб 20 вёрст у англійскай цалі): № 9 (Віленская губерня), № 10 (Віцебская губерня), № 16 (Гродзенская губерня), № 28 (Мінская губерня), № 29 (Магілёўская губерня). Па якасці і падрабязнасці выданні «Картографического заведения» А. А. Ільіна (з 1864 г.) не саступалі іншым картавыдаўцам, а колькасна нават пераўзыходзілі іх.

У 1909 г. у тыпаграфіі кнігавыдаўца А. Ф. Маркса (1838—1904) пабачыў свет «Большой всемирный настольный атлас Маркса» (2-е выданне — 1910 г.) [4]. Ён быў складзены пад рэдакцыяй прафесараў Э. Ю. Петры і Ю. М. Шакальскага і атрымаў шырокую вядомасць у Еўропе. Атлас выкананы ў маштабе 1 : 2 000 000 (у 1 см — 2 км), утрымлівае 62 галоўныя і 160 дадатковых карт на 55 табліцах (у тым ліку «Карта Европейской России на 16 листах»). У дадатку змешчаны тлумачальны тэкст да 8 карт па кліматалогіі (складзены прафесарамі В. Бебберам і В. Кеппенам) і алфавітны паказальнік геаграфічных назваў.

Ваенна-тапаграфічныя карты. Тапаграфічныя здымкі беларускіх зямель у ваенных мэтах пачаліся ў канцы XVIII ст., але яны мелі эпізядычны характар. Вывучэнню і апісанню падлягалі галоўным чынам шляхі зносінаў — паштовыя і прасёлачныя дарогі.

У 1796—1798 гг. пад кіраўніцтвам палкоўніка Ж. Барэнвіля была праведзена першая тапаграфічная здымка, якая закранула Літоўскую, часткова Мінскую і Валынскую губерні. Па выніках працы была падрыхтавана «Генеральная карта Литовской губернии» [9, с. 167—169].

Адной з першых карт, зробленай для ваенных патрэб стала «Подробная милитерная карта по границе России с Пруссией. Сочинена и гравирована в 1799 году при собственном Его Императорского Величества Депо Карт». Яна была выканана пад кіраўніцтвам інжынера-палкоўніка К. І. Апермана (1766—1831) у маштабе 5 вёрст у цалі (1 : 210 000) і складалася з 14 гравіраваных і расфарбаваных аркушаў (размерам 35×40 і 43×55 см) [9, с. 169].

У 1809 г. на аснове маршрутаў, складзеных у канцы XVIII ст., а таксама рэкагнасцыровак пачатку XIX ст. пад кіраўніцтвам палкоўніка А. І. Хатава (1780—1846) была падрыхтавана «Военно-дорожная карта Российской империи» [9, с. 170—172].

У 1797—1805 гг. на аснове калекцыі карт і матэрыялаў, сабраных і створаных картаграфічнымі дэпо, была распрацавана «Подробная карта Российской империи и близлежащих заграничных владений». Праца над гэтай картай вялася пад кіраўніцтвам генерала-кватэрмайстра ра-

сійскай арміі П. К. Сухтэлена (1751—1836) і дырэктара Уласнага я.і.в. Дэпо карт К. І. Апермана. Карта была створана ў маштабе 20 вёрст у 1 англійскай цалі, ці 1: 840 000 (у 1 см — 8,4 км) па метрычнай сістэме.

Першапачаткова карта ўключала 100 аркушаў (адсюль — назва «Стоаркушавая карта»), затым была пашырана да 114 (размерам 22×21 см). Яна ахоплівала тэрыторыю Расійскай імперыі ад заходняй мяжы да ме-рыдыяна Табольск — Хіва. Акрамя населеных пунктаў, дарог, лясоў і іншых элементаў мясцовасці на карце быў адлюстраваны рэльеф мета-дам паўперспектывы і штрыхоўкі. Але з-за невялікага маштабу на карту не ўдалося нанесці ўсе населеныя пункты. Больш таго, падрыхтаваная практычна без апорных пунктаў, яна не адзначалася дакладнасцю. Бе-ларускія землі размясціліся на сямі аркушах гэтай карты [9, с. 222, 223].

З сакавіка 1810 г. расійскае ваеннае ведамства пачало маштабнае вы-вучэнне і апісанне заходняга рэгіёна. У выніку рэкагнасцыровак 1810—1811 гг., якія праводзіліся пад выглядам «выпраўлення Стоаркушавай карты», былі сабраны шматлікія матэрыялы. Дапрацоўка карты заход-няга рэгіёна вялася пад кіраўніцтвам палкоўніка (затым генерал-маёра) Ф. Ф. Даўрэ (1764—1846). У верасні 1811 г. яна была прадстаўлена пад назвай «Подробная карта границ Российской империи между морями Балтийским и Черным, в 55 листах, с генеральной картой и заглавием». Але невысокая якасць першапачатковых матэрыялаў, сабраных афіцэ-рамі кватэрмайстарскай часці, адбілася і на якасці «выпраўленай» кар-ты заходняга тэатра вайны, якая ў сакавіку — чэрвені 1812 г. паступіла ў войска [9, с. 215—232].

У 1812 г. у Парыжы быў выдадзены французскі аналаг «Стоаркуша-вай карты», створаны тапографамі Вялікай арміі пад кіраўніцтвам пал-коўніка Ф. Пашкоўскага. Французская карта — «Carte de la Russie Européenne en LXXVII feuilles exécutée au Dépôt general de la Guerre» («Карта еўрапейскай Расіі...») — была падрыхтавана ў маштабе 1 : 500 000 (у 1 см — 5 км). Яна складалася з 104 аркушаў, 77 з якіх ахоп-лівалі еўрапейскую частку Расіі, астатнія — азіяцкую частку. Аркушы (размерам 79×50 см) змяшчаліся радамі (ад А да D і г. д.), якія ішлі па-ралельна заходняй мяжы Расійскай імперыі. Карта была падрыхтавана на аснове расійскай «Стоаркушавай карты», межавых карт беларускіх зямель і матэрыялаў тайных рэкагнасцыровак. Яна гравіравалася на так званым «мюнхенскім камені». На карту рознымі адценнямі нанесена сетка буйнейшых рэк і галоўных дарог, пазначаны населеныя пункты (губернскія цэнтры — шасцівугольнікамі, павятовыя — пяцівугольні-

камі і г. д.) і асаблівасці рэльефу, адзначаны галоўныя шляхі ў глыб Расіі, адлегласць паміж населенымі пунктамі. На аркушы-ўклеіцы змешчаны руска-французскі слоўнік тапаграфічных тэрмінаў, у які ўваходзіла каля ста слоў («берег», «болото», «брод», «лес», «деревня», «дорога» і г. д.). Беларускія землі адлюстраваны на чатырох аркушах карты (А-6, В-6, А-7, В-7) [9, с. 228—230].

Пасля заканчэння напалеонаўскіх войн пачалася праца па складанні дакладных карт Расійскай імперыі з выкарыстаннем дасканалых інструментаў і ў спалучэнні з прагрэсіўнымі метадамі здымак. Трыангуляцыю заходняга рэгіёна ў 1816—1859 гг. праводзіў генерал-маёр К. І. Тэнер (1783—1860). Ён упершыню ўвёў падзел трыангуляцыі на класы, распрацаваў адзін з тыпаў базіснага прыбора. Разам з В. Я. Струвэ ён правёў работы па вымярэнні дугі мерыдыяна («дугі Струвэ»). На падставе здымак у 1819—1829 гг. была складзена «Топографическая карта Виленской губернии, составленная в 1 : 210 000 долю настоящей величины со съёмки генерал-лейтенанта Теннера». Яна была падрыхтавана ў маштабе 5 вёрст у англійскай цалі (1 : 210 000). Карта складалася з васьмі асобных аркушаў (пазначаны рымскімі лічбамі) размерам 63×53 см. Асобна прыкладаўся зборны аркуш. Карта была выгравіравана на медныя дошкі і выпушчана ў свет у 1836 г. у адзін колер (без рэльефу) [16].

У 1826—1840 гг. служачымі Корпуса ваенных тапографаў (створаны ў 1822 г.) пад кіраўніцтвам генерала Ф. Ф. Шуберта (1789—1856) была падрыхтавана і выдадзена «Специальная карта Западной части Российской империи» [15]. Яна выканана ў маштабе 10 вёрст у 1 англійскай цалі, што адпавядала маштабу 1 : 420 000 (у 1 см — 4,2 км). Праца над картай пачалася ў 1821 г. Першапачаткова планавалася выдаць 57 аркушаў і 13 клапанаў. Але з-за недахопу афіцэраў-складальнікаў праца вялася марудна, і ў 1824 г. яна была спыненая. Але паколькі запатрабаванасць у карце была вялікая, у 1826 г. праца аднавілася і вялася па двух напрамках: адначасоваму складанню і гравіроўцы.

Карта Ф. Ф. Шуберта была пабудавана па праекцыі Р. Боннэ [19, р. 60—62]. Яна складалася з 60 аркушаў і да 1850 г. лічылася самай падарязнай. На ёй упершыню адлюстраваны ўсе населеныя пункты, шматлікія аб'екты (акрамя лясоў і мясцовага рэльефу). Карта выканана традыцыйным штрыхаваным метадам адным чорным колерам, межы былі расфарбаваны ад рукі. Беларускія землі адлюстраваны на аркушах: XXII (Дзісна), XXIII (Віцебск), XXVII (Гродна), XXVIII (Мінск), XXIX (Магілёў), XXXIII (Брэст), XXXIV (Пінск), XXXV (Мазыр).

Ужо ў сярэдзіне XIX ст. шубертаўская карта «састарылася». Ваенная справа патрабавала ад картаграфічных матэрыялаў дакладнасці і паўна-ты, магчымасці выкарыстоўваць іх як для стратэгічных мэтаў, так і для дыслакацыі войскаў. Таму перад Корпусам ваенных тапографаў былі па-стаўлены дзве задачы: абнавіць «дзесяцівярстоўку» і скласці новую кар-ту ў буйнейшым маштабе.

Першая задача была рэалізавана пад кіраўніцтвам капітана (потым — генерала) І. А. Стрэльбіцкага (1828—1900). Ён узяў старую аснову, ума-цаваў яе трыангуляцыяй, унёс удакладненні і склаў «Спеціальную кар-ту Европейской России с прилегающей к ней частью Западной Европы и Малой Азии» (1865—1871) [14]. Пры выданні ўпершыню быў выкары-станы каляровы друк, што істотна адрознівала працу І. А. Стрэльбіцка-га ад карты Ф. Ф. Шуберта. Яна стала галоўнай сярод аглядальных карт апошняй трэці XIX ст.

Карта выканана ў папярэчнай цыліндрычнай раўнавугольнай пра-екцыі К. Гауса — Л. Кругера. На ёй уведзены падрабязная араграфія, гідраграфія з сітуацыяй берагоў, пяскі, лясы, дзяржаўныя, губернскія і павятовыя межы, чыгункі, паштовыя і буйнейшыя прасёлачныя дарогі. Паколькі нанесці ўсе населеныя пункты было немагчыма, складальнікі вырашылі абмежавацца адлюстраваннем толькі тых, дзе не менш за 5 двароў. У губернях, дзе большая частка паселішчаў складала менш за 5 двароў, за норму браліся 3 двары. Таксама на карце адлюстроўваліся гасподскія двары, мызы, фальваркі, а на вялікіх дарогах і пастаяльныя два-ры. Карта была выканана храмалітаграфічным спосабам, контуры і над-пісы надрукаваны чорнай фарбай, горы — сепіяй, воды — сіняй, лясы — зялёнай фарбай. Контуры і надпісы рэзаліся на медзі, іншыя прадме-ты — на камені.

Карта складалася са 152 аркушаў і ахоплівала больш паловы ўсёй Еўропы (акрамя еўрапейскай часткі Расіі таксама ўваходзілі частка Прусіі, уся Галіцыя і Букавіна, Малдавія і Валахія, частка еўрапейскай Турцыі). Карта задаволіла не толькі патрэбы ваеннага ведамства, але і ўсяго грамадства.

У другой палове XIX — пачатку XX ст. Ваенна-тапографічнае дэпо выдала «Трехверстную военную топографическую карту Западной части Российской империи» («Трохвярстоўка») [18]. Яна стваралася ў маш-табе 3 вярсты ў 1 англійскай цалі, што адпавядае маштабу 1 : 126 000 (у 1 см — 1260 м). Тапографічныя здымкі мясцовасці праводзіліся з 1846 па 1863 г. (на беларускіх землях яны былі завершаны ў 1850—1859 гг.).

Рэкагнасцыроўкі для актуалізацыі (удакладнення) картаграфічнага матэрыялу ажыццяўляліся амаль да пачатку XX ст. У 1886 г. карта складалася ўжо з 508 аркушаў, у 1922 г. — з 680. «Трохвярстоўка» карысталася вялікай папулярнасцю і таму неаднаразова перавыдавалася, нават у 1920-я гг. У залежнасці ад года выдання існуе некалькі варыянтаў адных і тых жа аркушаў карты, якія могуць адрознівацца адзін ад другога (наўнасцю чыгунак, назвамі населеных пунктаў і г. д.).

Карта пабудавана ў псеўдаканічнай раўнавялікай праекцыі Р. Боннэ. На яе нанесена сетка каардынат з шагам 20 мінут і з памінутнай разбіўкай па перыметры рамкі. Адлік даўгаты вёўся ад Пулкава і ад Парыжа. Рэльеф мясцовасці адлюстраваны штрыхоўкай. На карце былі паказаны ўсе аб'екты, якія можна намаляваць пры трохчалёвым маштабе: для вялікіх гарадоў дадзены прыкладныя схемы вуліц, часам з указаннем асобных будынкаў; а таксама ўсе дарогі (ад вялікіх да сцежак). Паказаны лясы, балоты, ручаі, палі, кустарнікі, курганы, асобныя пабудовы, масты, пераправы рознага тыпу, млыны і інш. Для подпісаў быў выбраны спецыяльны шрыфт, які адрозніваўся сваёй формай: паселішчы больш за 20 двароў падпісваліся звычайным шрыфтам, менш за 20 — курсівам.

Арыгінальныя планы ўяўлялі сабой аднакаляровыя, наклееныя на тканіну, аркушы (58,4×42 см). «Трохвярстоўка» ахоплівала тэрыторыю еўрапейскай часткі Расіі (за выключэннем Маскоўскай губерні), Украіны, Беларусі, Малдовы, Латвіі, Літвы і Эстоніі. Беларускія землі адлюстраваны на 78 аркушах. Невыпадкава карта лічыцца адной з лепшых пазнавальных крыніц па гісторыі XIX ст.

Вялікая ўвага заходняму рэгіёну Расійскай імперыі надавалася ў Германіі. Яшчэ ў 1893 г. прускі аддзел дзяржаўнай картаграфіі пачаў выпускаць спецыяльную «Übersichtskarte von Mitteleuropa» («Карта Сярэдняй Еўропы», выданне працягвалася да 1917 г., а выпраўленае — да 1945 г.) [20]. Яна выдавалася ў маштабе 1 : 300 000 (у 1 см — 3 км) у канічнай праекцыі Й. А. Кауперта (усходнія аркушы) і ў праекцыі шматгранніка (заходнія аркушы). Гэта была даволі падрабязная і добра афарбаваная карта (6 колераў), якая друкавалася афсетным спосабам. На расійскай тэрыторыі карта ахоплівала заходнія губерні, у тым ліку Віленскую, Гродзенскую і часткова Мінскую.

У 1883 г. у Расійскай імперыі ў ваенных мэтах пачалося выданне «Двухверстной карты Западного пограничного пространства» [6]. Яна стваралася ў маштабе 2 вярсты ў 1 англійскай цалі, што адпавядае маштабу

1 : 84 000 (у 1 см — 840 м). Здымкі прадставілі толькі заходні рэгіён Расійскай імперыі (Пскоўская, С.-Пецярбургская губерні, тэрыторыі Беларусі, Украіны, Польшчы, Прыбалтыкі). На большасці аркушаў год здымкі ўказаны 1913—1915 гг. (у 1920—1927 гг. ажыццяўлялася дадатковае выданне асобных аркушаў). Дакладнасць двухвярстоўкі значна вышэйшая, чым трохвярстоўкі: на ёй адлюстраваны падрабязныя дэталі (хутары, мызы, харчэўні, часоўні, млыны і г. д.). Размер аркушаў — 43×37 см. Карта выканана на добрай паперы і мела высокую якасць прамалёўкі. Сярод беларускіх зямель «двухвярстоўска» ахапіла Гродзенскую, Віленскую і Віцебскую губерні і фрагментарна — Мінскую і Магілёўскую.

Такім чынам, шматлікая картаграфічная прадукцыя канца XVIII — пачатку XX ст. з'яўляецца вельмі каштоўнай крыніцай па гісторыі Беларусі. Яна можа выкарыстоўвацца не толькі пры даследаванні пытанняў адпаведнай эпохі, але і пры распрацоўцы новых гістарычных карт. Пры гэтым найбольшую каштоўнасць маюць ваенна-тапаграфічныя карты, якія доўгі час былі сакрэтнымі і недаступнымі для даследчыкаў.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Анішчанка Я. К.* Генеральнае межаванне на Беларусі [Тэкст] ; пад рэд. Л. Р. Казлова. Мінск : Беларус. навука, 1996.
2. Атлас Российской империи, состоящий из 46 карт, изданный во граде св. Петра 1792 года: СПб. : Тип. Сытина, [не ранее 1793] — 1 с., 45 л. карт.
3. Атлас Российской империи, состоящий из 52 карт, изданный во граде св. Петра в лето 1796-е, а царствования Екатерины II XXXV-е. СПб. : Тип. Сытина, 1796. [3] с., 52 л. карт.
4. Большой всемирный настольный атлас Маркса, начатый под ред. покойного профессора Э. Ю. Петри, законченный в 1903 г. и выходящий вторым изданием под ред. Ю. М. Шокальского. Содержит 62 главные и 160 дополнительных карт на 55 табл. in folio. С приложением пояснительного текста к 8 картам по климатологии, составленного профессорами В. Беббером и В. Кеппенем, и с алфавитным указателем географических названий, помещенных в атлас. — Второе, пересмотренное и доп. издание 1909 г. СПб. : Тип. А. Ф. Маркса, 1910. — 62, 160 карт на 55 табл., 8 л. карт.
5. Географический атлас Российской Империи, царства Польского и Великого Княжества Финляндского, расположенный по губерниям, на двух языках, с означением городов, местечек, сел, деревень и всех примечательных мест, почтовых и больших проезжих дорог, станций и расстояний между оными, и прочими селениями в верстах и милях на 70 листах с Генеральною картою и таблицею расстояния верст по почтовым дорогам между знатнейшими городами. Сочинен по новейшим и достоверным сведениям, в пользу обучающихся Российской Географии и для составления дорожников путешественникам. СПб. : Военно-топограф. депо, 1820—1827. 62 л. карт.

6. Двухверстная карта Западного пограничного пространства. СПб. : Военно-топограф. депо, 1883—1917. 130 л. карт.
7. Карманной почтовой Атлас всей Российской Империи, разделенной на губернии, с показанием главных почтовых дорог. СПб. : при Собственном Е. И. В. Депо карт в С.-Петербурге, 1808. 43 л. карт.
8. Карта путешествия Ея Императорского Величества в Белорусския Наместничества в 1780 году / [Грав. К. Фролов, Е. Худяков. Грав. картуш А. Я. Колпашников]. СПб. : Географ. деп-т Акад. наук, 1780. М. [1 : 1 800 000]. 1 л.
9. Лукашевич А. М. Белорусские земли как вероятный театр военных действий: изучение, инженерная и топографическая подготовка (70-е гг. XVIII в. — 1812 г.). Минск : БГУ, 2010.
10. Новая карта Российской Империи, разделенная на наместничества, сочиненная в 1786. СПб. : Географ. деп-т Акад. наук, 1786. 1 л.
11. Подробный атлас Российской Империи с планами главных городов. СПб. : Изд. картограф. заведения А. Ильина, 1876. 6 с., 72 л. карт.
12. Российский атлас, из сорока четырех карт состоящий и на сорок два наместничества империю разделяющий. СПб. : Сочин: гравир. и печат. при Горном училище, 1792. 6 с., 44 л. карт.
13. Российской атлас, из сорока трех карт состоящий и на сорок одну губернию Империю разделяющий. СПб. : Географ. деп-т Акад. наук, 1800. 47 л. карт.
14. Специальная карта Европейской России с прилегающей к ней частью Западной Европы и Малой Азии / под ред. А. И. Стрельбицкого. СПб. : Военно-топограф. депо, 1865—1871. 152 л. карт.
15. Специальная карта Западной части Российской империи, составленная и гравированная в 1/ 420 000 долю. СПб. : Военно-топограф. депо, 1842. 60 л. карт.
16. Топографическая карта Виленской губернии, составлена в 1:210000 долю настоящей величины со съемки генерал-лейтенанта Теннера, гравирована при военно-топографическом депо MDCCCXXXVI. СПб. : Военно-топограф. депо, 1836. 8 л. карт.
17. Топографические примечания на знатнейшие места путешествия Ея Императорского Величества в Белорусския наместничества 1780. СПб. : Тип. императ. акад. наук, 1780.
18. Трехверстная военная топографическая карта Западной части Российской империи. СПб. : Военно-топограф. депо, 1846—1886. 508 л. карт.
19. Snyder John P. Flattening the Earth: Two Thousand Years of Map Projections. Chicago : University of Chicago Press, 1997.
20. Übersichtskarte von Mitteleuropa. 1: 300 000. [Berlin] : Reichsamt für Landesaufnahme, [1893—1945?]. 309 maps.

Аркул паступіў у рэдакцыю 12 чэрвеня 2014 г.